

EL VALERI MÀXIM EN CATALÀ: NOTES SOBRE LA SEVA DIFUSIÓ AL MARGE D'ANTONI CANALS*

HELENA ROVIRA CERDÀ

(Universitat de Barcelona)

1 INTRODUCCIÓ

«L'influenza di Valerio Massimo sulla letteratura esemplare è stata decisiva. I suoi *Fatti e detti memorabili*, oltre a costituire un serbatoio pressochè perpetuo di temi aneddotici, stabilirono il taglio dell'esempio e il suo canone paradigmatico» (Battaglia 1965: 463).

A l'espera que aparegui algun rastre de la traducció catalana que Antoni Canals esmenta en el seu pròleg, hem de suposar que la versió efectuada per ell mateix el 1395 o poc abans «en llengua materna valenciana» és la primera completa dels *Dictorum factorumque memorabilium* de Valeri Màxim.¹ Donen constància de la immediata repercussió de l'obra de Canals els manuscrits que posseïren alguns coetanis de l'autor com el cardenal de València Jaume d'Aragó, els consellers de Barcelona o el Papa Luna.² És més, la seva influència s'estengué més enllà de les terres catalanes en ser a la base de la traducció castellana de Juan Alfonso de Zamora, acabada entre 1418 i 1419. Això no implica de cap manera que l'obra de Valeri Màxim, tan propera al gust medieval, com comenta Battaglia, no disposés de tradició en llengua catalana abans de l'arribada del dominic valencià.

En aquest treball voldríem constatar la presència d'episodis provinents dels *Dicta* de Valeri Màxim en obres escrites en llengua catalana entre els segles XIV-XV, al marge de la traducció d'Antoni Canals. Per això, hem fet un buidatge de diversos textos susceptibles de respondre a aquestes característiques. Tres són les obres catalanes originals que tractarem: el *Regiment de la cosa pública* escrit per Francesc Eiximenis el 1383, *Lo Somni* de

* L'autora d'aquestes línies és beneficiària d'una beca FPU, dins del projecte d'investigació BITECA (FFI2011-29719-C02-01), finançat per la DGICYT amb aportació del fons FEDER.

1. «Per que yo, a manament de vostra senyoria, el tret de lati en nostra vulgada lengua materna valenciana, axí breu com he pogut, jatsé sia que altres lagen tret en lengua catalana» (Canals 1914: I, 13).

2. Ens referim a tres exemplars que es conserven avui en dia en biblioteques barcelonines. Els mss. L-36 i L-35 de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, copiats l'un el 1395 i l'altre el 1408, van pertànyer respectivament al cardenal de València i als consellers de Barcelona. Per altra banda, sabem que el Papa Luna posseï el ms. 356 de la Biblioteca de Catalunya (BITECA 2012: manid 1880, 1874 i 1875).

Bernat Metge (1399 *ad quem*) i el *Tirant lo Blanch* de Joanot Martorell, datat pels volts dels anys 1460-1464. També estudiarem les versions catalanes anònimes del *Breviloquium* i del *Communiloquium* de Joan de Gal·les, dues obres redactades entre 1265 i 1275 i traduïdes al català, la primera abans de 1458 i la segona a finals del s. XIV (TCM 2012: íts. 74.1.1 i 74.2.1).

2 CORPUS D'OBRES EXCLOSES

A banda d'aquests textos, hi ha d'altres testimonis medievals amb episodis de Valeri Màxim que, per una simple qüestió d'espai, no analitzarem.³ De tota manera, voldríem esmentar els títols d'aquestes obres excloses. És el cas de la immensa producció de Francesc Eiximenis que no tractarem en aquestes pàgines, com el *Llibre de les dones* o la major part del *Crestia*. Això mateix es pot aplicar a altres obres de caràcter moral, devot o teològic que reprenen alguns exemples de l'autor romà, tal com es pot comprovar al *Memorial del pecador remut* de Felip de Malla, a la *Doctrina compendiosa* atribuïda a Francesc Eiximenis, a les *Sentències morals* recollides en un manuscrit del fons de Sant Cugat de l'Arxiu de la Corona d'Aragó o a les traduccions catalanes del *Liber de moribus hominum et de officiis nobilium super ludo scachorum* de Jaume de Cèssulis (Bataller 2009) i de l'*Alphabetum narrationum* d'Arnau de Lieja (2004).⁴ També hauríem de destacar el *Compendi historial* de Jaume Domènec i Antoni Ginebreda, adaptació encara inèdita de l'*Speculum historiale* de Vicent de Beauvais i del *Chronicon* de Guillem de Nangis, parcialment conservada en tres manuscrits, alguns dels quals poc accessibles i en mal estat (TCM 2012: íts. 123.1.1).

Altres obres que no estudiarem inclouen diverses referències puntuals i esporàdiques a episodis de Valeri Màxim, com esdevé en alguns documents d'oratória política. Rubió i Lluch (2000: I, 348-9, 413) va publicar diverses cartes en què reis catalans mostren interès per aconseguir un exemplar del nostre autor, i en altres escrits queda ben clar que coneixien prou bé els *Dicta* com per emprar-los en un discurs. En un parlament del dia 26 de gener de 1406 a les corts de Perpinyà, Martí l'Humà al·ludeix als *Dicta* II, 1, 10, on se'ns diu que els joves romans gaudien escoltant les gestes dels

3. En un futur esperem completar aquesta comunicació amb un altre treball que inclogui una taula dels diferents episodis dels *Dicta* manlevats per obres i traduccions catalanes, tant aquelles que tot seguit centraran la nostra atenció com aquelles que en aquesta ocasió hem decidit descartar.

4. Esmentarem com a exemple un relat d'Arnau de Lieja (2004: II, 268, núm. 685) on un pare mata la seva filla abans que sigui deshonrada per un home que la persegueix, cas dels *Dicta* VI, 1, 2 que també trobem a les *Sentències morals*: «Diu Valeri que un home avia una bella donzella casta e hun gran senyor per nom Aprius Claudius voliala corrompre e lo pare de la donzella sabent aço aucila dient que mes amava esser omeyer de sa filla casta que pare de aquella mateixa corrompuda» (Bofarull y Mascaró ed. 1857: 198-199). Des d'ara, citarem i ens referirem als *Dicta* a partir de l'edició de Kempf (Valeri Màxim 1854).

seus avantpassats.⁵ En una carta als prohoms de la ciutat de Barcelona datada a 18 de setembre de 1392, Joan I retrau un dels episodis més coneguts: Marc Atili Règul, després de desaconsellar als seus conciutadans que el canviessin a ell per un grup de joves, tornà amb els cartaginesos tal com els havia promès, tot i saber que seria torturat i mort (*Dicta* I, 1, 14).⁶ Per altra banda, a les corts de Barcelona del 15 de gener de 1409, el vescomte Pere de Fenollet recorda com el rei Antíoc capturà el fill d'Escipió Africà, però per deferència a aquest el tractà amb tots els honors possibles (*Dicta* II, 10, 2).⁷

Tampoc hem considerat les obres d'autors clàssics traduïdes del llatí al català medieval, malgrat que aquesta mena de textos solen recrear episodis tractats als *Dicta* o al·ludir directament a Valeri Màxim a través de remissions o glosses interpolades. En tot cas, l'abundància de testimonis esmentats ens permet ponderar fins a quin punt s'havia mantingut viva en la nostra cultura literària la memòria de moltes històries relatades per Valeri Màxim, autor a qui Battaglia (1965: 462-463) atribueix el privilegi de ser «il primo arsenale della esemplarità medievale». A partir d'ara ens centrarem primer en les traduccions catalanes del *Breviloquium* i el *Communloquium*, per passar tot seguit a l'anàlisi del *Regiment de la cosa pública*, de *Lo somni* i del *Tirant lo Blanch*.

3 VALERI MÀXIM EN JOAN DE GAL·LES

Un dels autors medievals que més aprofita els *Dicta* de Valeri Màxim és, sens dubte, Joan de Gal·les. De fet, no són poques les similituds entre ambdós autors, ja des de la *causa scribendi*. Valeri Màxim diu que s'ha posat a treballar «ut documenta sumere uolentibus longae inquisitionis

5. «E açò mateix concorda l'acte, fort gran e notable, que els romans antics servaven en animar e induir los hòmens jóvens en fer actes virtuosos: com en les grans e solemnes congregacions que els majors faïen en Roma, los antics que en ells eren, aquí publicaven los grans e solemnes fets d'armes e actes virtuosos que els romans havien fets, en manera que els jóvens qui ho oïen escalfaven-se'n fort, desitjants fer semblants actes, e de fet en metien molts en execució. E sobre aquesta usança crida Valeri, e diu: «No es fa estimar a açò l'estudi d'Atenes, ne qualsevulla escola del món ne qualsevulla estudis estranys, ne mereixen ésser preposats a la disciplina domèstica de Roma, de la qual eixien molts Camil·los, Cipions, Fabricis, Marcells e Fabis e altres emparadors fort singulars» (segons que llargament ho recita en lo segon llibre seu, en lo títol primer)» (Albert / Gassiot 1988: 59-60).

6. «Encara diu Valeri, en lo primer libre, que Marcho Atilio Regulo ama mes morir per mans dels Cartageneses, contra'ls quals era trames per capita de la ost dels Romans, que no volch que la cosa publica de Roma prengues dampnatge, tornant als dits Cartagineses moltes persones riques, joves e bons cavallers que d'ells tenia» (Rubió i Lluch 2000: I, 376).

7. «Car és cosa necessària a la cosa pública ésser un príncep, lo qual és govern de son poble, rigor de justícia, majestat pública, per la qual així com a cap és la cosa pública, cos místic, governada; la qual majestat deu ésser cara als amics, com segons diu Valeri (en lo segon llibre, títol *De majestat*), res no és pus excel·lent ne de tanta jocunditat com majestat, la qual no solament los amics, mas encara los enemics ha placats; segons diu ell del rei Antioco, qui per honrar la majestat de Scipió Africà, com hagués pres lo fill del dit Scipió, son enemic, honrat de grans donatius lo lleixà al pare» (Albert / Gassiot 1988: 79).

labor absit» (Valeri Màxim 1854: 105). Doncs bé, a l'inici de la *Summa de col·lacions*, Joan de Gal·les comenta:

«E per aytal cor tots los prehicadors no és avinent de legir e de estudiar tots los libres los quals són profitosos a preÿcar, per aquesta raó en aquest present libre són ajusta-des e collides moltes auctoritats, eximplis e narracions de diverses libres, axi de la sancta Scriptura, com dels sants doctors, com encara dels savis naturals e dels gentils, les quals coses són profitoses en general a instruhir e adoctrinar los feels» (Ramon i Ferrer 1997: II, 17).

Així doncs, els dos són autors d'obres de caràcter eminentment compilador, com es dedueix clarament dels títols respectius. De la vintena de títols en què Joan de Gal·les utilitza mots compostos amb el lexema *-loquium*, en aquest estudi ens interessen especialment el *Breviloquium de virtutibus antiquorum principum et philosophorum* i el *Communiloquium*.⁸ En paraules del pare Norbert d'Ordal, el *Breviloqui* és «un recull de narracions adreçades a un rei cristià, tretes dels fets dels grans homes de l'antiguitat, il·lustrant les virtuts cardinals de justícia, prudència, temprança i fortitud, que constitueixen les quatre parts en què es divideix el llibre» (Joan de Gal·les 1930: 11). Per la seva banda, hem vist com la *Summa de col·lacions* recull anècdotes per a l'oratòria sagrada on es mesclen referències bíbliques i dels sants pares amb relats procedents d'autors pagans. Tal com indica Ramon i Ferrer (1997: I, 51), l'impacte de l'antiga literatura llatina sobre l'obra Joan de Gal·les arriba fins a tal punt que fins i tot ha estat considerat com el major escriptor classicista dels s. XIII i XIV. Si ens centrem en les versions catalanes medievals, hem de subratllar que el *Breviloqui* i la *Summa de col·lacions* reprenen com a mínim 66 i 144 episodis narrats en els *Dicta*.⁹ Aquestes xifres situen les dues obres de Joan de

8. Segons Swanson (2002: 257), actualment es conserven 151 còpies manuscrites individuals del *Breviloquium* i 144 del *Communiloquium*. Per a l'extensa difusió d'aquestes obres per tota Europa i, concretament, a Espanya, vegeu Leslie (1971), Ramon i Ferrer (1997: I, 57-60, 63-69) i Wittlin (1971: 190-196). Remetem a BITECA (2012) per a la descripció dels manuscrits catalans localitzats. No sabem qui foren els autors de les traduccions catalanes, però no deixa de ser curiós que una de les dades que tenim sobre la traducció del *Communiloquium* sigui una carta del rei Pere III datada el 6 de juny de 1373, en què demana al seu cosí Jaume d'Aragó, bisbe de València, que li retorni el manuscrit d'aquesta obra que li havia deixat per «trelladar» (Rubió i Lluç 2000: I, 246). Sobre el significat d'aquest verb, que podria significar traduir o simplement copiar, vegeu Wittlin (1971: 193). És ben significatiu que Antoni Canals traduís els *Dicta* a instàncies de Jaume d'Aragó, al qual dedica l'obra, tal com indica en el pròleg: «per que yo, a manament de vostra senyoria, el tret de lati en nostra vulgada lengua materna valenciana (...) Supplicanc humilment vostra excellencia, Senyor, que nom sia pres e attribuit a presumpcio, com me atreuesch de sol fer mentio del dit Valeri, dauant vostra paternitat, quel ha mes familiar que hom que yo sapia en Espanya» (Canals 1914: I, 13).

9. Apareixen en ambdues obres un total de 38 històries. Ramon i Ferrer (1997: I, 51) esmenta 136 casos de la *Summa de col·lacions* procedents de l'obra de Valeri Màxim. El desajustament en relació a la xifra que nosaltres donem s'explica perquè hem afegit alguns episodis que apareixen en els *Dicta*, encara que l'autor del text els citi a partir d'una altra font. Aprofitem per advertir que hem inclòs les referències al Valeri Màxim quan es mantenia intacte el gruix de la història, encara que variés l'atribució a un personatge o alguna circumstància menor, ambdós fets totalment comprensibles tenint en compte la distància tempo-

Gal·les, entre totes les que estudiarem, al capdavant de la llista dels textos més influïts per Valeri Màxim.

La proliferació de compilacions enciclopèdiques al llarg de l'edat mitjana afavorí un seguit d'interconnexions textuales entre diverses obres. Sense anar més lluny, els exemples que Joan de Gal·les manlleua dels *Dicta* es van difondre ràpidament i serviren de font directa a altres autors medievals. Això podem observar-ho, per exemple, en Francesc Eiximenis. En comptes d'acudir directament als originals, el framenor gironí sovint aprofita els materials filtrats pel *Communiloquium*, una summa que gaudí d'una gran popularitat als Països Catalans:¹⁰

«Aunque Juan de Gales no escribió específicamente según la tradición obras destinadas a la instrucción de príncipes y gobernantes, parece ser que en el área de habla catalana su obra fue asociada a este tipo de literatura. Es probable que debido a su primera parte, dedicada a la república y su gobierno, alcanzase la *Summa Collationum* una amplia difusión en el Reino de Aragón —sobre todo en las ciudades de Barcelona y Valencia—, puesto que en esta región había una gran afición a las doctrinas de gobierno en los siglos XIV y XV» (Leslie 1982: 114).

Ara bé, també Joan de Gal·les emprà en algunes ocasions fonts intermèdies. Segons Hauf (1992: 244), «un dels mèrits reconeguts» d'aquest autor «és el d'haver espletat sense manies el llibre del seu il·lustre predecessor», això és, Joan de Salisbury.

4 VALERI MÀXIM EN EL *REGIMENT DE LA COSA PÚBLICA* DE FRANCESC EIXIMENIS

Encara que el *Policraticus* apareix citat al *Regiment de la cosa pública*, Hauf (1992: 247) ha assenyalat que, «tot i que no és impossible que Eiximenis hagués vist i llegit a Anglaterra l'obra de Joan de Salisbury, prefereix aprofitar-ne les idees tal i com les havia digerit Joan de Gal·les en el text més planer del seu *Communiloquium*». El tractadet d'Eiximenis és una altra doctrina de govern, igual que, almenys en algunes parts, els *Dicta*. No en va el cardenal de València Jaume d'Aragó —a qui Antoni Canals dedica el *Valeri Màxim*— n'envià la traducció catalana als consellers de Barcelona, perquè «les notables istories e fort excellents auctoritats que alli son

ral entre l'original llatí i els textos que estem comentant. Per posar un exemple, en la *Summa de col·lacions* IV, 3, 3 s'atribueix a Fabi Màxim la grandesa de rebutjar els honors que volien retre-li els seus conciutadans, mentre que als *Dicta* IV, 1, 6 és Escipió l'Africà Major qui mostra tal continència. Igualment, en el *Llibre del joc dels escacs* de Cèssulis (Bataller 2009: 487-488), qui rebutja l'honor del consolat en no veure's capaç és Fabi, i no Manli tal com refereixen els *Dicta* VI, 4, 1.

10. Dóna prova del coneixement de l'obra de Joan de Gal·les el fet que Eiximenis recomanés la seva lectura al capítol 192 del *Dotzè*, dedicat als llibres que «deu estudiar hom generós e bon ciutadà»: «Aprés deu saber alguns grans filosofos qui han parlat del regiment del poble (...) e Valerius Maximus (...) e la *Summa de col·lacions* e diverses altres obretes que feu frater Johannes Gallensis de l'orde dels frares menors» (Eiximenis 2005: 411-412).

posades, si be son enteses e considerades son molt profitoses a la anima e al cos, e al regiment de la cosa publica e familiar» (Canals 1914: I, 3).

Almenys 17 episodis del *Regiment*, especialment en els capítols 19 i 20, procedeixen dels *Dicta*, en els quals es destaquen les grans obres dels antics fetes pel bé de la cosa pública. D'aquests episodis, 15 es troben també en el *Communiloquium*, de manera que «el frare gironí no tenia cap necessitat de conèixer directament ni el Valeri Màxim ni tan sols la *Ciutat de Déu*, per a beneficiar-se d'aquests relats» (Hauf 1992: 260). De fet, segons Wittlin (1985: 112) «aquests dos capítols semblen traduïts dels capítols inicials del *Breviloquium* (...) La font a què recorre Eiximenis en el cap. 20 del *Regiment*, després de la darrera citació presa del *Breviloquium*, sembla ésser (...) el molt més extens *Communiloquium*». Aquesta afirmació és corroborada amb un acarament de les citacions de les tres obres. També Hauf (1992: 260) enumera els sis casos dels *Dicta* coincidents amb Joan de Gal·les I, 1, 11 («Dels eximplis dels antichs qui havien gran cura del bé comú a créixer e conservar», Ramon i Ferrer 1997: II, 51) i amb els capítols 19 o 20 del tractat d'Eiximenis.¹¹

Podem concloure que la influència de l'autor romà sobre el *Regiment* es produeix de forma indirecta, a través de l'obra de Joan de Gal·les. De fet, segons Wittlin (2006: 46), la majoria de textos clàssics adduïts per Eiximenis han estat refosos a partir de fonts intermèdies, de vegades fins al punt de reduir al mínim el material original, com bé il·lustra el mateix investigador a través del següent exemple:

«On Com III.7.1s diu Valerius, libro VI, capitulo ultimo..., exemplificavit de multis aliquando prosperantibus et postea adversa substinentibus, afegint-hi resums del que havia passat a Crasso..., Casso..., Marcio... (formes d'ablatiu), Eiximenis posa: 'La sua mutabilitat (de la fortuna) declara per molts eximplis Valerius Maximus, libro VI cap. ultimo; e ensenya de diversos hòmens qui foren molt fortunats que a la fi tots vingueren a leja fi, axí com de Craso e de Càsio e de Màrsio. Veges aquí les històries, car no n'è cura de posar-les ací, per esquivar prolixitat e enuig de mi mateix'» (Wittlin 2006: 29).

11. A continuació, afegim a la llista que dona Hauf les referències a l'obra de Valeri Màxim i la pàgina concreta del *Regiment de la cosa pública* (citada com a «RCP») (Eiximenis 1927): Camil (*Dicta* I, 5, 2 / RCP c. 20, p. 119), fill de Torquat (*Dicta* II, 7, 6 / RCP c. 19, p. 117 i c. 20, p. 120-121), Curci (*Dicta* V, 6, 2 / RCP c. 20, p. 120), baró amb garsa (*Dicta* V, 6, 4 / RCP c. 20, p. 120), Codro (*Dicta* V, 6, e.1 / RCP c. 19, p. 114), fills de Brutus (*Dicta* V, 8, 1 / RCP c. 10, p. 76 i c. 19, p. 117). A més d'aquests exemples, cal afegir els següents, dels quals n'indiquem també la referència al *Communiloquium* («Com.»): Escipió i la captiva noble (*Dicta* IV, 3, 1 / Com. I, 3, 3 / RCP c. 19, p. 113), pobresa de Licini (*Dicta* IV, 3, 6 / Com. VI, 2, 5 / RCP c. 19, p. 115), pobresa de Valeri Públicola (*Dicta* IV, 4, 1 / Com. I, 4, 2 / RCP c. 19, p. 115), Genuci Cipus (*Dicta* V, 6, 3 / Com. I, 2, 2 / RCP c. 19, p. 116), fill de Xenofont (*Dicta* V, 10, e.2 / Com. I, 1, 11 / RCP c. 20, p. 122) i Escipió i els dos cònsols (*Dicta* VI, 4, 2 / Com. I, 4, 1 / RCP c. 19, p. 118). En la resta de capítols del *Regiment* els episodis procedents dels *Dicta* són molt més esporàdics: Marc Atili Règul (*Dicta* I, 1, 14 / RCP c. 14 p. 93-4), Lèpid (*Dicta* IV, 2, 1 / Com. I, 1, 5 / RCP c. 7 p. 65 i c. 12, p. 85), audàcia de Marc Castrici (*Dicta* VI, 2, 10 / Com. I, 1, 7 / RCP c. 17, p. 105-6), ull de Zaleuc (*Dicta* VI, 5, e.3 / Com. I, 1, 3 i I, 3, 6 / RCP c. 8, p. 69 i c. 10, p. 76).

5 VALERI MÀXIM EN *LO SOMNI* DE BERNAT METGE

Les dues darreres obres que tractarem, *Lo somni* de Bernat Metge i el *Tirant lo Blanch* de Joanot Martorell, ens situen en un context diferent al d'aquelles estudiades anteriorment, ja que es tracta de textos de caràcter eminentment literari, posteriors al *Valeri Màxim* d'Antoni Canals. No estem davant de recopilacions ni de doctrines polítiques, de manera que l'ús d'*exempla* és molt més esporàdic i s'integra de manera més articulada en el conjunt de l'obra.

Dels 24 episodis procedents dels *Dicta* que apareixen a l'obra de Bernat Metge, 14 s'insereixen en un extens passatge que constitueix un elogi de dames il·lustres.¹² A l'inici del quart llibre, Metge esmenta una trentena de dones virtuoses, començant per algunes de l'antiguitat clàssica i acabant amb altres coetànies, sense deixar de mencionar molt breument els models bíblics de Sara, Rebeca, Judit o Ester. Tal com sintetitza Lola Badia, la part clàssica està confeccionada a partir de tres obres:

«Metge adapta lliurement la carta XXI, 8 de les *Familiares* de Francesco Petrarca, escrita per consolar l'emperadriu Anna d'haver portat al món una filla (canvis d'ordre, omissions, afegits, substitucions). Gairebé totes les dones esmentades també figuren al compendi de Giovanni Boccaccio *De claris mulieribus*, que aporta més informació que no pas el model petrarquesc. Boccaccio dedica el capítol 18 a Oritia, (...) el 79 a Júlia i el 55 a Artemísia. Júlia i Artemísia no són al text de Petrarca, però sí als *Factorum et dictorum memorabilium* de Valeri Màxim» (Metge 1999: 224).

Tots els exemples directament o indirectament derivats dels *Dicta* —quasi la meitat de tota la sèrie de dames il·lustres esmentades a *Lo somni*— els trobem o bé en Petrarca o bé en Boccaccio, per bé que l'ordre d'aparició d'alguns casos ha fet pensar en la influència directa de Valeri Màxim: Bernat Metge refereix les històries d'Emília (esposa d'Escipió), Túrria (muller de Quint Lucreci) i Sulpícia (dona de Lèntul) segons el mateix ordre en què apareixen als *Dicta* VI, 7, 1-3.

Dels altres 10 episodis de *Lo somni* provinents dels *Dicta*, que no comparteixen el tema de la lloança de dones, els tres primers responen a l'objectiu de discernir si l'autor romà creia en la immortalitat de l'ànima. El fragment més interessant és aquell en què l'espectre del rei Joan I reconeix explícitament que Bernat Metge era un bon coneixedor dels *Dicta*: «Valèrius Màximus dix en diverses lochs, e cregué, la dita immortalitat, però bé ho saps tu, qui l'has assats familiar» (Metge 2006: 152). La resta d'episodis estan presentats de forma molt concisa, remetent al nom del

12. A banda dels 24 episodis, n'hi ha tres més que Stefano Maria Cingolani vincula a diversos passatges dels *Dicta* i en algun cas també a altres fonts llibresques. A causa del caràcter general dels tòpics o a la complexitat de les relacions intertextuals, nosaltres no hem considerat aquests tres episodis, localitzats als llibres I (i,1), III (ix, 58) i IV (iv, 36). Remetem a Metge (2006: 125, 229, 247).

personatge i a algun tret distintiu seu més que no pas relatant cap història pròpiament dita. Així doncs, per il·lustrar la virtut de la liberalitat, Metge (2006: 244) recorda els noms de «Busa Cannesa, Quinto Ffàbio Màxim e Guílias, qui a mon juý foren superlativament liberals», sense desenvolupar els fets memorables que justificarien aquesta afirmació.¹³

Els casos que acabem de comentar semblen confirmar les paraules ja citades en boca de Joan I, en què l'autor de *Lo somni* afirma tenir una relació de familiaritat amb l'obra de Valeri Màxim. En efecte, podem concloure que, a diferència d'alguns dels compiladors medievals, Bernat Metge sí que tenia un coneixement directe dels *Dicta*. Això no exclou, però, que de vegades preferís acudir a una font intermèdia més propera en el temps, tal com demostra la influència de Petrarca i de Boccaccio a l'elogi de les dones il·lustres.

6 VALERI MÀXIM EN EL *TIRANT LO BLANCH* DE JOANOT MARTORELL

El *Tirant lo Blanch* representa el darrer pas en l'evolució que hem anat observant en els textos estudiats: no només està escrit directament en català, sinó que també les seves fonts es troben ja en aquesta llengua. Si més no, a aquesta darrera conclusió arriba Cingolani (1995-1996: 378) quan sospesa la possibilitat que Martorell consultés un Sal·lusti en la llengua original: «crec poc probable que Martorell l'hagués llegit directament del llatí perquè seria l'única de les seves fonts no traduïda al català».

De fet, la primera de les fonts catalanes que voldríem comentar és *Lo somni*. A banda de les relacions assenyalades per Butinyà (1996), el capítol 309 del *Tirant* reprèn part de l'elogi de les dones que hem vist que Metge extreia de Petrarca, Boccaccio i Valeri Màxim. De les catorze dones al·ludides alhora als *Dicta* i a *Lo somni*, el *Tirant* en manté sis, tot respectant a les cinc primeres el mateix ordre que trobem en el text de Bernat Metge: Hipsicratea (*Dicta* IV, 6, e.2), Pòrcia (IV, 6, 5), Júlia (IV, 6, 4), Artemísia (IV, 6, e.1), Emília (VI, 7, 1) i la que alletava el seu espòs a la presó (V, 4, 7). Aquest darrer cas és més complex, ja que en el text de Valeri i de Metge una filla alleta la seva mare, mentre que en el *Tirant* es tracta d'una dona al seu espòs i, de més a més, s'afegeix una referència a sant Joan el Laterà com a lloc de l'acció.

A banda d'aquests episodis, n'hi ha vuit més que es troben també als *Dicta*. Tots ells estan ben documentats a l'edició de Hauf (Martorell 2005),

13. Vegeu els respectius episodis als *Dicta* IV, 8, 2; IV, 8, 1 i IV, 8, e.2. Podrien assenyalarse altres paral·lelismes semblants entre Metge (2006: 203-205, 245) i els episodis corresponents dels *Dicta* VII, 2, e.1; VI, 9, e.7; VII, 2, e.11; i III, 8, 2.

que per cada cas no només transcriu el passatge corresponent del *Valeri Màxim* de Canals sinó que, si existeixen, també incorpora les respectives narracions del *Breviloqui* i la *Summa de col·lacions*.¹⁴ De fet, Aguilar (2001) ha demostrat que un parell d'aquests episodis tenen com a font directa el *Breviloqui*.¹⁵ Per a tots aquests exemples també s'ha posat en relleu, sobretot a través d'un seguit de relacions intertextuals, que les fonts consultades per Joanot Martorell estaven escrites en català, no només les compilacions de Joan de Gal·les sinó també l'obra de Valeri Màxim.

Finalment, voldríem destacar un parell d'episodis que no es troben pròpiament en l'autor romà, però que, segons Cingolani (1995-6: 376-377), s'inspiren en dues anècdotes seves. Es tracta de dues astutes estratègies narrades als *Dicta* VII, 4, 2 i VII, 4, 3. La primera és protagonitzada per Sext Tarquini, fill del rei, que es colpeja ell mateix tot fent creure als gabins que el seu pare l'ha expulsat de la ciutat. Gràcies a aquest estratagema es guanya l'amistat d'aquest poble, del qual n'acaba matant els principals cabdills i entregant-lo, finalment, al seu pare. Aquesta història sembla haver inspirat els capítols 310-315 del *Tirant*, on un esclau albanès fa veure que fuig de Tirant i és acollit al castell de Mont Tuber, del qual n'acaba obrint les portes als seus vertaders aliats. L'altre episodi dels *Dicta* relata com els romans llançaren vitualles pels murs de la ciutat per fer creure als qui l'havien assetjat que els sobrava menjar per resistir durant molts dies, de manera semblant al que relata el capítol 105 del *Tirant*. En tot cas, aquests dos passatges ens permeten observar la distinta aproximació que Joanot Martorell fa al model llatí. Estem davant d'un escriptor que ja no es limita a compilar o esmentar episodis d'una determinada autoritat, sinó que aprofita les anècdotes del seu precedent per crear-ne de pròpies, amb personatges i situacions similars però nous.

7 CONCLUSIONS

Fins aquí hem presentat un mostreig, esperem que prou significatiu, de la fructífera pervivència en la literatura catalana medieval dels relats incorporats per Valeri Màxim als seus *Dictorum factorumque memorabilium*. No hi ha dubte que, de manera directa o indirecta, aquesta obra circulava per les nostres terres al marge de la traducció completada per Antoni Canals a finals del s. XIV.

Entre totes les obres que hem analitzat, les que més episodis manlleven de la font romana són les dues traduccions dels textos de Joan de Gal·les,

14. Vegeu Martorell (2005: 603, 604, 606, 608-609, 612-614, 616-617, 1233 i 1237).

15. Es tracta del capítol 254 del *Tirant*, concretament el passatge en què s'explica com l'emperador va suportar l'anunci de la mort del seu fill. Aquest capítol aprofita, a través del *Breviloqui* de Joan de Gal·les (1930: 148), dos episodis dels *Dicta*: V, 10, e.2 i V, 10, e.3.

és a dir, el *Breviloqui* i la *Summa de col·lacions*. Aquest fet podria explicar-se per la voluntat compiladora d'aquestes obres, particularitat que també comparteixen els *Dicta* i moltes altres obres que hem esmentat al llarg d'aquestes pàgines. També cal destacar la presència de Valeri Màxim en una bona diversitat de doctrines de govern, entre d'altres el *Regiment de la cosa pública* de Francesc Eiximenis. Així mateix, *Lo somni* i el *Tirant lo Blanch* destaquen pel seu caràcter eminentment literari, de tal manera que l'ús dels *Dicta* es redueix als elements estrictament necessaris per a l'argumentació dialèctica o la progressió narrativa. Curiosament, la meitat dels casos localitzats en aquestes dues obres estan centrats en una temàtica concreta: l'elogi de les dones.

Per altra banda, hem pogut veure en aquestes obres que la recepció dels *Dicta* es produeix per tres vies diferents. La primera remet a les fonts secundàries, ja siguin recopilacions llatines medievals, com el mateix *Communiloquium* o el *Policraticus* de Joan de Salisbury, ja siguin les obres d'autors que també escrigueren en llengua vulgar com Petrarca o Boccaccio. Una segona via d'accés vindria representada pel text llatí de Valeri Màxim, que sembla ser la font utilitzada en diversos passatges de *Lo somni*. La darrera via, que sobretot hem estudiat a propòsit del *Tirant lo Blanch*, és la traducció catalana d'Antoni Canals.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- ALBERT, RICARD / GASSIOT, JOAN (ed.) (1988): *Parlaments a les corts catalanes*. Barcelona, Barcino.
- AGUILAR ÀVILA, JOSEP ANTONI (2001): «Xenofont, Anaxàgores i l'emperador: sobre dues anècdotes del *Breviloqui* al *Tirant lo Blanc*». *Estudis de llengua i literatura catalanes XLII. Miscel·lània Giuseppe Tavani 1*. Barcelona, PAM, p. 61-75.
- ARNAU DE LIEJA (2004): *Recull d'exemples i miracles ordenat per alfabet*. YSERN LAGARDA, JOSEP-ANTONI (ed.). Barcelona, Barcino, 2 vols.
- BATTAGLIA, SALVATORE (1965): *La coscienza letteraria del Medioevo*. Nàpols, Liguori.
- BATALLER, ALEXANDRE (2009): *Les traduccions catalanes del «Liber de moribus hominum et de officiis nobilium super ludo scachorum» de Jacobus de Cessulis. Tesi Doctoral per a l'obtenció del títol de doctor. Dirigida per: Dr. Albert Hauf i Valls. València, 2001*. Universitat de València, Departament de Filologia Catalana. URL: <http://www.tesisenred.net/handle/10803/9811>.
- BITECA (2012) = BELTRAN, VICENÇ / AVENOZA, GEMMA / SORIANO, LOURDES (ed.) «Bibliografia de textos antics catalans, valencians i balears»: *Philobiblon*. Berkeley, The Bancroft Library / University of California Berkeley. URL: <http://bancroft.berkeley.edu/philobiblon>.
- BOFARULL Y MASCARÓ, PRÓSPERO DE (ed.) (1857): *Coleccion de documentos inéditos del Archivo general de la Corona de Aragon. Volumen XIII. Documentos literarios en antigua lengua catalana (siglos XIV y XV)*. Barcelona, Imprenta del Archivo.

- BUTINYÀ, JULIA (1996): «La influencia de Metge sobre Martorell: la sombra de *Lo somni* sobre el *Tirant lo Blanch*». LUCÍA MEGÍAS, JOSÉ MANUEL (ed.): *Actas del VI congreso internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval (Alcalá de Henares, 12-16 de septiembre de 1995)*. Alcalá de Henares, Servicio de Publicaciones Universidad de Alcalá, vol. 1, p. 381-391.
- CANALS, ANTONI (1914): *Llibre anomenat Valeri Maximo. Dels dits y fets memorables. Traducció catalana del XIVen segle per Frare Antoni Canals*. MIQUEL I PLANAS, R. (ed.). Barcelona, L'Avenç, 2 vols.
- CINGOLANI, STEFANO MARIA (1995-1996): «Clàssics i pseudo-clàssics al *Tirant lo Blanc*. Reflexions a partir d'unes fonts de Joanot Martorell». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, vol. 45, p. 361-388.
- EIXIMENIS, FRANCESC (1927): *Regiment de la cosa pública*. MOLINS DE REI, DANIEL DE (ed.). Barcelona, Barcino.
- EIXIMENIS, FRANCESC (2005): *Dotzè llibre del Crestià I, 1*. RENEDO, XAVIER (ed.). Girona, Universitat / Diputació.
- HAUF, ALBERT (1992): «Eiximenis, Joan de Salisbury i Joan de Gal·les». FERRANDO, ANTONI (ed.): *Miscel·lània Sanchis Guarner*. València / Barcelona, Universitat de València. Departament de Filologia Catalana / PAM, vol. 2, p. 239-262.
- JOAN DE GAL·LES (1930): *Breviloqui*. D'ORDAL, NORBERT (ed.). Barcelona, Barcino.
- LESLIE, RUTH (1982): «La obra de Juan de Gales en España». BUSTOS TOVAR, EUGENIO DE (dir.): *Actas del cuarto congreso internacional de hispanistas celebrado en Salamanca, agosto de 1971*. Salamanca, Asociación Internacional de Hispanistas / Consejo General de Castilla y León / Universidad de Salamanca, vol. 2, p. 109-116.
- MARTORELL, JOANOT / (MARTÍ JOAN DE GALBA) (2005): *Tirant lo Blanch*. HAUF, ALBERT (ed.). València, Tirant lo Blanch.
- METGE, BERNAT (1999): *Lo somni*. BADIA, LOLA (ed.). Barcelona, Quaderns Crema.
- METGE, BERNAT (2006): *Lo somni*. CINGOLANI, STEFANO MARIA (ed.). Barcelona, Barcino.
- RAMON I FERRER, LLUÍS (1997): *Edició crítica i estudi de la «Summa de col·lacions» de Joan de Gal·les. Tesi doctoral. Dirigida per Dr. Albert G. Hauf i Valls i Dra. Josepa Mª Cortés i Escrivà*. [Tesi en microfites amb dues numeracions, una per a l'estudi introductori i una altra per a l'edició]. València, Universitat de València.
- RUBIÓ I LLUCH, A. (2000): *Documents per a la història de la cultura catalana medieval*. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2 vols.
- SWANSON, JENNY (2002): *John of Wales: a study of the works and ideas of a thirteenth-century friar*. Cambridge, University Press.
- TCM (2012) = CABRÉ, LLUÍS / FERRER, MONTSERRAT (ed.): *Cens de Traduccions al Català Medieval fins a 1500 (9 de juny de 2012)*. <http://www.narpan.net/translat-db>.
- VALERI MÀXIM (1854): *Factorum et dictorum memorabilium libri novem*. KEMPE, CAROL, (ed.). Berlín, Georgii Reimeri.
- WITTLIN, CURT (1971): «La *Suma de colaciones* de Juan de Gales en Cataluña». *Estudios franciscanos*, vol. 72, p. 189-203.

- WITTLIN, CURT (1985): «Models i fonts per a l'estructura del *Dotzè* de Francesc Eiximenis».
- SMITH, NATHANIEL B., ET AL. (ed.): *Actes del quart col·loqui d'estudis catalans a Nord-Amèrica (Washington, D.C., 1984). Estudis en honor d'Antoni M. Badia i Margarit*. Barcelona, PAM, p. 103-120.
- WITTLIN, CURT (2006): «Vicis i virtuts dels vells segons Eiximenis i les seves fonts (*Dotzè* 815-817)». *Estudis de llengua i literatura catalanes LIII. Homenatge a Joseph Gulsoy 1*. Barcelona, PAM, p. 25-46.